

SƏİDƏ ƏLİ QIZI

Bakı Dövlət

Universitetinin dosenti

E-mail: Saida_Alikizi@mail.ru

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN TARİXİ MEMUAR
MƏNBƏLƏRİNDƏ****Açar sözlər:** cümhuriyyət, memuar, təhlil**Ключевые слова:** республика, мемуары, анализ.**Key words:** Republic, memoirs, analysis

Azərbaycan tarixinin 1918-1920-ci illər dövrü tarix elminə hələ bu günədək kifayət qədər və lazımı səviyyədə öyrənilməmişdir. Bu dövrün daha dərinə və obyektiv öyrənilməsinə kömək edəcək mənbə komplekslərindən biri şəxsi mənşəli sənədlər – memuar ədəbiyyatıdır.

Məlum olduğu kimi, şəxsi mənşəli sənədlər dedikdə, buraya gündəliklər, xatirələr (memuarlar), şəxsi yazışmalar (epistolary abidələr) daxildir. Bunlar tarixçi üçün mənşəyinə, xarakterinə və əhəmiyyətinə görə bir-birinə yaxın olsalar da, eyni zamanda bir-birindən fərqlidir. Hər birinin axtarışı, öyrənilməsi və istifadəsinin xüsusi üsulları mövcuddur. Gündəliklər və şəxsi məktublar əsasən intim və etibaredici xarakter daşıyır. Onlar onu yaradanın özü və qismən də bir və ya bir neçə şəxs üçün yazılır. Xatirələr isə oxucular üçün, bəzən əvvəlcədən müəyyən olunmuş yaxın əhatədə olanlar üçün, lakin daha çox geniş oxucu kütləsi – özlərinin müasirləri, nəsilləri və ya tarixçilər üçün yazılır. Belə hallarda xatirə müəllifi öz qarşısına qoyduğu məqsədə uyğun olaraq materialları seçir, sistemləşdirir və tarixi əsər yazır. Lakin mənbəşünas üçün xatirələr sənədli mənbə deyil. Xatirələrin müəllifləri bəhs etdikləri hadisələri tam, hərtərəfli, tarixi-analitik təhlil etmək iddiasında olmurlar. Onlar iştirakçısı və şahidi olduqları, müşahidə etdikləri bu və ya digər hadisələr haqqında yalnız yaddaşlarında qalan və onlara əhəmiyyətli gələn şəxsi təəssüratlarını şərh edirlər. Bu növ mənbələrin öyrənilməsində birinci dərəcəli amil onların müəlliflərinin şəxsi keyfiyyətlərinin araşdırılmasıdır. Bu keyfiyyətlər həmin mənbələrin obyektiv idraki dərəcəsində özünü göstərir. Müəllifin cinsi, yaşı, xarakteri, yaddaşının vəziyyəti, dünyagörüşü, baxışları, hissləri seçdiyi faktiki materialın xarakterinə, bu materialın işıqlandırılmasına öz təsirini göstərir. Tarixçi həmin şəxsi keyfiyyətləri diqqətlə öyrənməli və nəzərə almalıdır.

Belə mənbələrlə işlərkən birinci dərəcəli vəzifə müəllifin şəxsiyyətini müəyyən etməkdir (adı, həyatının əsas mərhələləri, bioqrafik məlumatlar, sosial və peşə vəziyyəti və s.).

İkinci vəzifə mənbənin ilkin mətninin yazılması vaxtını müəyyənləşdirməkdir. Bir çox hallarda əsil mətni aşkar etmək mümkün olmur, mənbənin ya hansısa kitabda, yaxud dövrü mətbuat orqanındakı mətni bəllidir. O zaman mənbənin ilk dəfə harada və nə vaxt nəşr olunduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır, redaktor düzəlişlərini və müdaxiləsini kənarlaşdırdıqdan sonra mənbəni təhlil etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəxsi mənşəli sənədlərdə obyektivliyə nisbətən subyektivlik özünü daha çox göstərir. Müəlliflər əksər hallarda öz şəxsi keyfiyyətlərini, fəaliyyətlərini şişirdirlər. Lakin sinxron mənbələrin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi, tənqidi təhlili nəticəsində şəxsi mənşəli mənbələrdəki məlumatlardan səmərəli surətdə istifadə etmək mümkündür.

Tarix və onun problemləri, № 3 2012

AXC dövrünə aid olan şəxsi mənşəli sənədlər dedikdə buraya M.Ə.Rəsulsadənin, Ə.M.Topçubaşovun M.B.Məmmədşadənin, Ə.Şıxlınskinin və b. əsərləri, memuarları daxildir. Bunlardan bəziləri sırf memuar tipli abidə kimi yazılmasa da, lakin məzmun etibarilə bu qrup mənbələrə aid edilməlidir. Məsələn, Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə.Rəsulşadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti” (1), “Əsrimizin Səyavuşu” (2) və digər əsərləri memuar tipli abidələrdir, çünki müəllif bunlarda 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, fəaliyyəti, onun süqutuna aparan səbəbləri və süqutunu – yəni bilavasitə iştirakçısı və şahidi olduğu hadisələri qələmə almışdır. M.Rəsulşadə öz əsəri haqqında yazırdı: “Əsrimizin Səyavuşu” Türklə başlayan iki tarixin də həzin bir vaqeə və hadisənin yangılı bir ağrısıdır. Yazılan vaqeədə iştirak etmiş bir fərd sifətiylə və ətdən, qandan, sinirdən yaranmış bir canlı olmaqla hisslərinin təsirinə qapılmış, fəqət adı çəkilən şərtlər içərisində təsadüfən, bəliqli bir qayə güdmədən, o anda duyulan çox dərin bir təsiri hekayə edən bu əsərin səmimiyyəti, əlbəttə, inkar olunammaz” (2, s.17-18).

Eyni sözləri M.B.Məmmədşadənin “Azərbaycan istiqlalı və “Müsavət” (3), “Milli Azərbaycan hərəkəti” (4) əsərləri, həmçinin Ə.M.Topçubaşovun “Azərbaycanın təşəkkülü” (5) əsəri haqqında da söyləmək olar. Bu əsərlərdə də Cümhuriyyətin yaranmasından onun süqutuna qədər olan dövr işıqlandırılmışdır. M.B.Məmmədşadənin birinci əsəri aşağıdakı 3 bölmədən ibarətdir: 1. Azərbaycan istiqlalı və “Müsavət”; 2. “Müsavət” dövlət quruluşunda; 3. “Azərbaycan azadlıq ölkəsi olmalıdır”.

Birinci bölmə 1918-ci il may ayının 28-də AXC-nın elan olunması və İstiqlaliyyət Bəyannaməsinin qəbul olunmasından başlayıb, 1918-ci il dekabrın 7-də Parlamentin açılışına qədər Cümhuriyyətin keçdiyi yolun qısa tarixini əks etdirir. İkinci bölmədə AXC Parlamentinin yaranmasına qədər Azərbaycan Milli Şurasının partiyalar üzrə tərkibi verildikdən sonra, Parlamentin fraksiyalar üzrə tərkibi, “Müsavət” partiyasının parlamentdəki fəaliyyəti, F.Xoyskinin və N.Yusifbəylinin təşkil etdikləri hökumətlərin tədbirlərindən bəhs olunur. Üçüncü bölmə ölkədə dövlət quruculuğu, ordu quruculuğu, sosial, iqtisadi, və mədəniyyət sahələrində görülmüş işlər, AXC-nın 1920-ci ildə böyük dövlətlər tərəfindən tanınması, 1920-ci ilin mart ayında ermənilərin Qarabağda, “Əsgəran” müharibəsi” adını almış qiyamı qaldırmaları və darmadağın edilmələri və nəhayət, 1920-ci il 28 apreldə bolşevik Rusiyasının Azərbaycanı istila etməsi ilə başa çatır.

Bu əsərin M.B.Məmmədşadənin məhz xatirələri kimi yazıldığını aşağıdakı parça bir daha sübut edir: “1920-ci il martın 22-də Novruz bayramı münasibətilə icra edilən son rəsmi keçidi də *xatırlamaq* qeyri-mümkündür Əcəba, hansı Azərbaycanlı o xoşbəxt günü xatırlamır? Ordunun qabiliyyəti və intizamı, mənəviyyəti içində bu qədər intizamlı təşkilata malik bir əsgəri qüvvə yaradıcılığına heyran qalmışdılar. Əhalinin bir çoxu duyduğu sevincdən göz yaşlarını saxlaya bilmirdi. O gün Azərbaycanın ən şanlı, ən bəxtiyar günü idi...” (3, s. 20-21).

Bu dövrün şəxsi mənşəli mənbələri sırasına Ə.M.Topçubaşovun “İstanbulda diplomatik söhbətlər” (6) və “Paris məktubları” (7) adı altında nəşr olunmuş gündəlik qeydlərini və məktublarını da aid etmək lazımdır. Doğrudur, bu qeydlər və məktublar sırf dövlət və hökumət rəhbərləri üçün nəzərdə tutularaq yazılmışdısa da, lakin epistolyar mənbələr kimi öyrənilməlidir.

Məlumdur ki, F.Xoyskinin 1918-ci il iyunun 17-də təşkil etdiyi Azərbaycanın ikinci hökumət kabinetində Ə.Topçubaşov portfelsiz nazir vəzifəsini almış, həmin il avqustun 22-də AXC-nın Fövqəladə və Səlahiyyətli Naziri kimi Osmanlı imperiyasının paytaxtı İstanbula göndərilmişdi. 1918-ci il dekabrın 7-də fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Parlamenti ilk

iclasında onu qiyabi surətdə öz sədri seçmiş, dekabrın 28-də isə Versal sülh konfransına göndəriləcək Azərbaycan nümayəndə heyətinə rəhbər təyin etmişdi.

Ə.M.Topçubaşovun “İstanbulda diplomatik söhbətlər” adı altında nəşr olunmuş əsərində 1918-ci ilin oktyabr ayından 1919-cu ilin yanvar ayınadək olan dövrdə Əlimərdan bəyin Türkiyənin hökumət başçıları, nazirləri, Avropanın, Amerikanın, Rusiyanın, Ukraynanın, İranın bir sıra xarici işlər nazirləri, səfirləri, konsulları ilə 36 görüşünün və söhbətlərinin onun özü tərəfindən gündəlik qeydləri qələmə alınmışdır (6, s.8-147). Bu qeydlər AXC tarixini, onun xarici siyasətinin əsas istiqamətlərini, dünya dövlətləri tərəfindən tanınması üçün atdığı ilk addımları, həmçinin AXC-nin ilk diplomatu olan Ə.M.Topçubaşovun özünün şəxsiyyətini, şox böyük və uğurlu fəaliyyətini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir.

Ə.M. Topçubaşov Parisə göndərilən nümayəndə heyətinin sədri kimi əvvəlcə İstanbuldan, daha sonra isə Romadan və Parisdən öz hökumətinə apardığı danışıqlar, keçirdiyi görüşlər, yeni yaranmış dövlətlərin təmsilçiləri ilə fikir mübadilələri və ş. barəsində ardıcıl məlumat verirdi. Kommunikasiya çətinliklərinə baxmayaraq, o, 1919-cu ilin mart-dekabr aylarında AXC Nazirlər Şurasına 11 məlumat göndərmişdi (7, s.16). Təəssüf ki, bu məlumatlardan yalnız 7-si arxivlərdə saxlanılmışdır (7, s.16). Sıra etibarilə 2, 4, 5, 6-cı məlumatlar, həmçinin, 1919-cu ilin dekabrından sonra göndərilən məlumatlar itirilmişdir və yaxud da, ola bilsin ki, sovet dövründə Moskvaya aparılmışdır.

Bu sənədlər ilk dəfə 1927-ci ildə Bakıda, bolşevik tarixçi A.Rayevski tərəfindən “Мусаватское правительство Азербайджанской республики на Версальской конференции (март – декабрь 1919 г.)” adı altında ayrıca kitab şəklində çap olunmuşdur. Tərtibçi məktubları bolşevik ideologiyası ruhunda təfsir etmişdirsə də, bu gün o nəşrin bizim üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır. Həmin 7 məktub “Paris məktubları” adı altında 1998-ci ildə Bakıda Azərbaycanın keçmiş xarici işlər naziri Bilayət Quliyevin tərcüməsi və tərtibatı ilə ayrıca kitab halında dərc olunmuşdur (7).

Ə.M.Topçubaşovun “Paris məktubları” 1919-cu ildə Parisdə işləyən sülh konfransının işinin gedişini, o dövrün beynəlxalq münasibətlərini, böyük dövlətlərin Azərbaycanla bağlı siyasətini, Azərbaycan nümayəndə heyətinin çoxtərəfli fəaliyyətini, Cümhuriyyətin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması üçün atılan mühüm addımları və bu işin nə dərəcədə ağır və çətin olduğunu öyrənmək baxımından əvəzsiz mənbələrdir. Ə.M.Topçubaşov nümayəndə heyətinin işi haqqında 6-10 noyabr 1919-cu il tarixli məktubunda yazırdı: “Doğrudur, bizi hələ dövlət kimi tanımırılar. Lakin getdiyimiz hər yerdə və hamıya artıq il yarımından bəri bir dövlət kimi mövcudluğumuzu bildirir, öz Parlamenti, hökuməti, inzibati sistemi, məhkəməsi, məktəbləri, ordusu olan Azərbaycanın müstəqil yaşadığını göstəririk. Bu Azərbaycan bolşeviklərlə amansız mübarizəyə tab gətirib. Deməli, azərbaycanlılar siyasi həyat qabiliyyətinə malikdirlər və özlərinin müstəqil dövlətini qura bilirlər. Gücümüz çatdığı qədər, hətta gücümüz çatmasa belə, bu vəziyyəti qoruyub saxlamaq, bu özünü təsdiqi mühafizə etmək lazımdır. Biz istəyirik ki, hamı, bütün xalqımız indi müstəqil ictimai-siyasi həyata qabil olduğumuzu sübut etmək üçün imtahan verdiyimizi yaxşı başa düşsün.

İnanırıq ki, buna gücümüz çatacaq. Çünki xalqımız, doğrudan da qabiliyyətlidir, ölkəmiz isə təbii sərvətlərlə zəngindir. Lakin bizdə indiyə qədər əxlaqi başlanğıca əsaslanan siyasi məktəb olmadığından geniş xalq kütlələrinin öz gənc dövlətinin müəssisələrindən, qurumlarından nümunə götürməsi və yaşadığımız indiki sınaq anının bütün ciddiyətini dərk etməsi çox zəruridir. Paytaxt və rəhbər xadimlər – bax, Azərbaycana bütün varlığı ilə xidmət

etməyin nümunəsini geniş xalq kütlələrinə onlar göstərməlidirlər. Ümumi borc – xalq səfərbər etmək və onu müstəqil mövcudluq ideyası ətrafında sıx birləşdirməkdir. Çünki biz artıq şüurlarda geriye dönüş üçün yer olmadığına və ola bilməyəcəyinə əminik. Qarşımızda yalnız bir yol var – bu da Azərbaycanın müstəqilliyinə aparan yoldur” (7, s.98-99).

1918-1920-ci illərdə AXC-nın tarixini, xüsusilə onun hərbi tarixini, ordu quruculuğu tarixini öyrənmək üçün keçmiş rus ordusunun general-leytenantı Əliağa Şıxlınskinin “Xatirələrim” adlı memuarları da qiymətli mənbələrdəndir. (8).1904-1905-ci illərdəki rus-yapon müharibəsi və xüsusilə Port-Arturun mühasirəsində, 1914-1918-ci illər I dünya müharibəsində böyük rəşadət və qəhrəmanlıqlar göstərən Ə.Şıxlınski rus ordusu “artilleriyasının allahı” sayılırdı. Onun adı bütün dünyada məşhur idi. “Şıxlınski üçbucağı”. “Şıxlınski formulu” hərbi mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi. Onun hərbi dair əsərlərindən həm Avropada, həm də SSRİ-də uzun illər dərsliklər kimi istifadə olunurdu.

II dünya müharibəsi başladıqdan və 1941-ci ildə Almaniyaya SSRİ üzərinə hücum etdikdən sonra sovet ordusu içərisində hərbi-vətənpərvərlik işinin gücləndirilməsi məqsədilə bir çox işlər görülürdü. Belə tədbirlərdən biri də keçmiş hərbiçilərin təcrübəsinin geniş yayılması idi. Ə.Şıxlınskinin yazdığına görə, onun ümumiyyətlə xatirə yazmağa münasibəti həmişə mənfəət olmuşdür (8,s.12). Lakin o bu xatirələrini SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının tapşırığı ilə yazmışdır. Müəllif yazır: “Artıq çox qocalmışam. Gözlərim pis görünür, öz xatirələrimi bir-bir söyləyib başqasına yazdırmağa məcburam. Bəzi hadisələr, bəlkə də çox mühüm hadisələr, ola bilsin ki, gözümdən qaçmış olsun, lakin onların təhrifinə yol verməmişəm” (8, s.12). Ə.Şıxlınski xatirələrini yazanda onun 80 yaşı vardı. “Xatirələr” qısa müqəddimə, 7 fəsil və bir neçə sətir nəticədən ibarətdir. Burada Ə.Şıxlınskinin bütün tərcümeyi-halı verilmişdir. 7-ci fəsil “Azərbaycanda xidmətim” adlanır. Bu fəsildə 1917-ci il noyabrın 15-dən 1929-cu ilə qədər – yəni Ə.Şıxlınski səhhəti ilə əlaqədar olaraq – gözünün zəif görməsi, qulağının eşitməməsi ilə əlaqədar təqaüdə çıxana qədərki dövrü əhatə edir

Ə.Şıxlınskinin xatirələrində 1917-ci ilin noyabrında Zaqafqaziya Komissarlığının, 1918-ci ilin fevralında Zaqafqaziya seyminin yaradılması, özünün korpus komandiri təyin olunması, ordunun yaradılması üçün heç bir ehtiyat – silah, sursat, ərzaq, paltar, ayaqqabı, lazımi zabıt heyəti olmadığı çətin bir şəraitdə həyata keçirilən ordu quruculuğu cəhdləri, 1918-ci ilin may ayının sonlarında Nuru paşanın ordusunun Azərbaycana gəlməsi haqqında məlumat verilir. Ə.Şıxlınski yazır: “Türk hissələrinin Azərbaycan torpağına girməsilə Zaqafqaziya hökuməti üç ayrı milli respublikaya ayrıldı. Mənim təşkil etdiyim hissələr yarımqıç halda qaldı.

Sonrakı hadisələr, xarici interventlərin (müdaxiləçilərin – S.Ə.) iradəsini yerinə yetirən müsavət hökumətinin qətiyyətlə müstəqil olmadığını sübut etdi. Zahirə təsir üçün hərbiyyə nəzarəti təşkil edilib bunun başına general Mehmandarov qoyulmuşdusa da və sonralar mənə ona müavin təyin etmişdilsə də, vəziyyət heç də dəyişməmişdi.

1920-ci ilin başlanğıcına qədər işlər belə getdi. Həmin ilin yanvar ayının ortalarında Qızıl Ordu Şimali Qafqazda bir çox parlaq qələbələr qazandı...

...Aprelin axırlarında Bakı proletariyatının və Azərbaycan kəndlilərinin köməyiylə 11 Qızıl Ordu gəldi. Müsavət hökuməti devrildi və hökumət başçıları qaçdılar” (8, s.190).

Ə.Şıxlınskinin xatirələrində verilmiş məlumatların təhlili göstərir ki, bu xatirələr Sovet hökumətinin sifarişi ilə yazıldığı üçün burada AXC dövrünə aid olan hadisələr təhrif olunmuşdur, baxmayaraq ki, müəllif xatirələrin əvvəlində heç bir təhrifə yol vermədiyini yazır. Bu təbii hal idi, çünki Stalin repressiyalarının hökm sürdüyü və müharibənin başladığı bir vaxtda müstəqil Azərbaycan dövlətinin şərəfli tarixi işıqlandırılma bilməzdi, buna sadəcə

olaraq yol verilməzdi. Və nəzərə alsaq ki, xatirələri müəllif özü yox, onun dilindən başqa bir şəxs yazmışdır, müəllif artıq çox qoca olduğu üçün bəlkə də bunları yoxlamaq imkanı olmamışdır, burada hər cür təhriflərin olması mümkün idi.

Odur ki, yuxarıda deyildiyi kimi, şəxsi mənşəli mənbələrdən istifadə edərkən mütləq onların yazıldığı tarixi şərait, yazılması səbəbləri və məqsədləri, vaxtı, müəlliflərin şəxsi keyfiyyətləri, onların həyat tərzindəki dəyişikliklər və s. nəzərə alınmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990.
2. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1991.
3. Mirzə Bala Məmmədzadə. Azərbaycan istiqlalı və "Müsavat". Bakı, 1992.
4. Mirzə Bala Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı, 1992.
5. Topçubaşov Ə.Ə. Azərbaycanın təşəkkülü. "Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası)", 1990, N 3.
6. Топчибашев А.А. Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1919 гг.) Баку, 1994.
7. Topçubaşov Ə. Paris məktubları. Bakı, 1998.
8. Şıxlinski Ə. Xatirələrim. Bakı, 1984.

САИДА АЛИ КЫЗЫ

Бакинский Государственный Университет

E-mail: Saida_Alikizi@mail.ru

ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В МЕМУАРНЫХ ИСТОЧНИКАХ

Мемуарные памятники являются важнейшими источниками для изучения истории АДР. К числу источников мемуарного типа можно отнести труды известных политических деятелей периода АДР М.А.Расул-заде, М.Б.Мамед-заде, А.А.Топчибашева, А.Шыхлинского и др., в которых непосредственно освещена история образования АДР, ее деятельность, мероприятия в различных отраслях общественно-политической жизни и ее падение.

SAIDA ALI QIZI

Baku State University

E-mail: Saida_Alikizi@mail.ru

HISTORY OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC IN THE MEMOIR SOURCES

Memoir sites are major sources for the history of ADR. The sources of such memoirs include works of famous political figures period of ADR M.A.Rasulzadeh M.B.Mamedzadeh

Tarix və onun problemləri, № 3 2012

A.A.Topchibasheva, A.Shyhlinskogo, etc., which are directly the history of formation of ADR its activities in various fields of social and political life and its decline.

Rəyçilər: t.e.n. S.Qasımova. t.e.d. A.C.İskəndərov

Bakı Dövlət Universitetinin "Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika" kafedrasının

10sentyabr 2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə cəpa məsləhət görülmüşdür (protokol №1).